

**EUSKARA BATUA ETA LAPHITZEN EUSKARA
EREDUA**

Pello Salaburu

► **To cite this version:**

Pello Salaburu. EUSKARA BATUA ETA LAPHITZEN EUSKARA EREDUA. EUSKARA BATUA
ETA LAPHITZEN EUSKARA EREDUA, 2005. <artxibo-00000095>

HAL Id: artxibo-00000095

<https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-00000095>

Submitted on 6 Apr 2006

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

EUSKARA BATUA ETA LAPHITZEN EUSKARA EREDUA

Ez da ukatzen ahal gure hizkuntza batasunaren bidearen nondik norakoak zehazten hasi zelarik, eta hartara bere indarrak lanean jarri, hizkuntzaren eguneroko erabilerak anitz irabazi duela. Ezin baitzen bertzenaz ordura arte bezala segitu. Hizkuntza hila legoke, edo gutienez ahuldua eta zuhail, indargabetua, egungo mundu moderno honek eskatzen dizkion betekizunei aurre egiteko ez gai. Horretan irabazi dugu. Baina Laphitzen liburuaren protagonistek bezala, nahi nuke ez beha egin lanari, baizik egitekoari. Ez gibelerat, baizik aitzinerat.

1968aren inguruan hasi zen bide hura. Ordea, bazterrean bildu guztiak ez dira beti loreak izan, eta zenbaitetan eskuak ziztakaturik gelditu zaizkigu. Hau hala gertatu da ez bakarrik Euskaltzaindiak, Mitxelena zenaren eskutik, erakutsian utzi zuen ereduaren kontra batzuek beren indarrak suharki jokatu baitzituzten, ez. Horregatik ere izan bada ere, ez horregatik bakarrik, erran dezagun garbi.

Euskara batuaz eta euskararen batasunez mintzo gara behin eta berriz. Eta gai honen inguruan alde bateko eta bertzeko iritziak sortu izan dira historian zehar. Gehienak alde, idazle gehienek beldurrik gabe onartu baitute batasun bidea, gure hizkera erorbidean ez uztekotan ez baita, haien ustetan, bertze hauturik egiten ahal. Zernahi gisaz, alde izanik ere, haien artean ere entzuten hasiak gara aspaldixko hizkuntzaren batasuna --itxuraz bada ere-- nolabait zalantzan jartzen duten ahotsak: ustez, nonbait, euskarak kolorea galdu duen, beldurrez gure baserrietako hitz jarioaren aberastasuna atzenduxe dugun, egungo euskara batu hori, batua bai, baina batzuetan ez gehiago dela euskara iduri, haien aburuz. Batzuek, akiduratik hurbil ikusteraino ailegatu dira. Eta, diote, hori konpontzeko moduetako bat dugu herri hizkerara, herrietako mintzoetara, itzultzea, erran nahi baita, baldin gai izaten bagina, maila batzuetan, gure baserrietan ibiltzen genuen euskara goxo eta hurbil hura egungo arlo landuetan ibiltzeko ere, orduan batasuna bera ere aberastuko genuke, eta bere on bidera ekarriko mintzaira batua.

Ez dut uste, hala ere, gauzak hola ikustea arras xuxen den. Hori onartzetik ilki diren ondorioetako batzuk, bederen, ez baitira batere zuzenak. Anitz

herri eta eskualdetan herri aldizkariak sortu dira, eta joera bat nagusitu da, zenbait tokitan, eskribitzen diren testuak delako toki horri dagozkion euskara ezaugarriekin hornitzeko. Hola eman nahi zaio, antza, kolorea eta distira, kolorea eta etxeko ñirñira galdu duen hizkerari. Ez dakigu, ordea, nolakoa den kolore berri hori, zaharraren gisakoa edo osagarriak nahasiz sortu berri den kolore zirtzikatua. Zeren, jokamolde horren izenean pare-parean ikusten ahal baitira, inolako ahalkerik gabe, aski modu harroan gainera, delako herri edo eskualde horri legozkiokeen berezko ñabardurak -pentsa dezagun halakoak direla--, eta haren ondoan delako herri edo eskualde horretako solasean sekula santan inork ere aditu ez dituen itzuliak, hitzak, eta esamoldeak, arras tarrotuak, batek ez dakiela nondik atera diren, ez bada mintzaira goxatu nahi duen norbaiten gogo biziaren beroaldiren baten ondorio, ohartu gabe, mintzaira goxatu beharrean, usu arras desitxuratua gertatzen den hizkera mota berri bat sortzen ari garela. Hola, hobetu nahi den eredia, hobetu beharrean, behar bezala deboilatu eta nahas ageri zaigu. Hautatu den erremedioak, orain, makurrago bihurtu du salatu nahi den gaitz eta eritasuna.

Ez da gutitan gertatzen erraten ari naizen hau. Aski da, hartara, aldizkari horietako batzuk begi kritikoeekin irakurtzea: berehala atzemanen dituzu kontraesan bizkorak, eskualdeko mintzaira umetik barneratu duen betiko hitzuna lerro batean eroso sentiturik ere, aldamenen den bertze paragrafo batetik idazleak ostiko ematen diola sentitzen baitu, iduriz. Gisa honetara, *arrenkura* hautatuko du idazleak, *arrangura* arautua bazterturik, *arrenkura* baita, ez *arrangura*, herri horretako hizkeran ibiltzen dena. Eta *afera* paratuko du, hurbildu nahian hola elkarren artean papereko euskara, batetik, eta betitik han ibili den mintzoa, bertzetik. Egoki ikusiko du *doai* ibiltzea, eta ez *doa*. Baina hori egin bezain fite ahalke gabe ikusiko ditugu hor berean *beraien*, *aurreko*, *bertan*, *erabiliko*, *ikasleentzat*, *barrena*, *etxerako*, *irakurri* edo *ordutegi*, aldizkaria argitaratzen den tokiko euskaran betitik *beren*, *aitzineko*, *han*, *ibiliko*, *ikasleendako*, *barna*, *etxeko*, *leitu* edo *lanordu* erran baldin bada ere. Eta lerro batean leitu dugu *herrie*, eta pixka bat beheitixeago, aski trankil gainera, *mendia*, inolako koherentziarik gabe, denak errebes eta oker paratuak. Beharreztenkeriez betetako euskara hori ikusten dut nahaste baten iduriago, ibili behar den euskara egokiaren ispilu baino.

Baina ez dut, hasierako hitz hauekin, gai horren gainean mintzatu nahi. Kontua da hori, neurri batean segurik, gertatzen ari dela eta, ene ustez,

gertatzen ari den hori sakonagoa den bertze zerbaiten seinale dela. Gure buruari galdegin beharko genioke zertaz gertatzen den hau guztia. Zertaz den gertatzen batasun eredu eskura izanik, eta idazle gehienek batasun horri eutsirik ere, zertaz diren gailentzen bat-batean bertze eredu batzuk, batasunetik hain urrun gelditzen direnak.

Zergatia, hain zuzen ere, batasun ereduan dagoke: ez, haatik, Euskaltzaindiak urteetan zehar definitu duen batasun ereduan. Ez hor ezinbestean. Arazoa, ene iduriko, jendeak praktikan ibiltzen duen batasun ereduan bilatu behar dugu, Akademiak eman ereduan baino gehiago. Euskaltzaindiak definitu eredu, eta jendeak --batasunaren aldekoek, erran nahi dut-- ibiltzen duena ez baita arrunt berdina. Ez gara, beharbada, ongi ohartu honi. Euskaltzaindiaren batasun eredu, bistan da, kritika daiteke, eta alde on guztiekin batera bere alde txarrak ere izanen dituela onartzen ahal da inor ere mindu gabe. Kontua da Euskaltzaindiak batasun eredu baten proposamena egin duela urteen joan-etorrian, bai, baina gero idazleek batasun proposamen hori modu batera ulertu dugula, aise estuago den modu batera bakarrik. Adibide erraz batzuekin argituko dut hemen erran nahi dudana.

Euskalkien arabera, anitz hitz baditugu kontzeptu bera adierazteko: *behinik behin*, *behintzat*, *bederen*, *segurik*, *aments*, *bederik*. Horiek guztiak daude Euskaltzaindiaren ereduan behar bezala bilduak, modu batera edo bestera: *bederik* ageri da hiztegi batuan “gip” markarekin, *aments* ez da aipatzen, eta gainerakoak inolako markarik gabe bildu dira. Hortaz, horiek guztiak ditu eskura idazleak, euskara batuan eskribitzeko orduan. Galdera da, zernahi gisaz, zergatik nagusitu diren (aski dugu horretako datu baseak kontsultatzea) *bederen* eta *behintzat* bertze guztien gainetik. Aise gibelago daude, erabilerari dagokionez, gainerakoak: *behinik behin* aitzineko bi horiek baino hiru aldiz gutiago ibiltzen dugu batuan eskribitzen dugunean; *segurik* hamabi edo hamahiru aldiz gutiago; *aments* eta *bederik* ez dira ia ageri gaur egungo euskaran.

Ez dit inork ere azaldu beharrik hau hola gertatzeko arrazoi batzuk aski argiak direla: lehendabizikoa, hizkuntzak eta mintzoak aldatu egiten direla. Hortaz, ez dugu horregatik harritu beharrik, edo kezkatu. Bertze batzuetan hitzun gehienek ibiltzen dituzten hitzak nagusitzen dira, edo idazle ezagunenek gogoko dituztenak, edo argialetxeetako testu zuzentzaileek onesten dituztenak (“hau zuzena da, bertze hori kendu, otoi!”), edo

telebistako esatariek gehien maite dituztenak. Hau da gure kasuan ere gertatzen dena. Kontua da, ordea, niri segurik kezka sortzen zaidala: *segurik, bederik* eta *aments* bezalakoak baztertzen ditugu praktikan, eta horiekin batera bertze hainbertze ere, hala nola, *abade, abandonatu, abantzu, kasik, abonatu, adin izan, altxatu* (gorde adierazteko), *arotz* (errementari adieran), *kordokatu, irriemangarri, ahalke, baratu, parlantzu, intziri, eroan, asko-gura, zelan* edo *larderia* bezalakoak, bakan batzuk aipatzekotan. Baina kezka sortzen zaidala diot, hori egin ondoren inolako gupidarik gabe ibiliko baititugu hitzetik hortzera *delegaritza, baloia lapikoan, errematea, rehen* edo *berotasun asistentziala* bezalakoak. Eta gauza bera gertatzen da paperak *asanblada* bezalakoekin betetzen ditugunean, betiko *batzar, biltzar, bilkura* edo *bilera* xokoan utzirik, horiek, nonbait, ez baitute maila ematen. Holakoak, ongi dakigunez, ardura gertatzen dira, aski baita hartara agertze ttipi bat egitea telebista aitzinean edo maizkara gure eskuetara ailegatzen diren testuetan.

Jakina, hiztegia aipatu dut bakarrik, baina hiztegiak erran dudana gramatikaren bertze atalen gainean ere erran daiteke: neurri batean morfologian, baina batez ere esamoldeetan, eta sintaxi puntu batzuetan. Ez naiz luzatuko honetan, aipatzen dudan arazo honek hainbertze ñabardura beharko bailituzke, eta hemen ez dut astirik horretan aritzeko orain. Kontua da, eta hori da hemen azpimarratu nahi nukeena, Euskaltzaindiak definitu duen ereduaren interpretazio bat egiten dugula, interpretazio batek hartu duela indarra, bat nagusitu dela praktikan egiten ahal ziren gainerakoen artean, eta hori ez dela gauza ona. Euskararendako ez da gauza ona. Interpretazio hori gipuzkeraren inguruan sortu da, ez dut uste inor ere samurtuko den hori errateagatik. Horrek guztiak badu, jakina, bere azalpena: hiztun gehien biltzen da eskualde horretan, gune trinko anitz han atzematen dira, batasun eredu teorikoa handik hurbilago dago bertze euskalki batzuetatik baino, eta eredu idazleen artean pisu handi dute gipuzkoarrek. Ez diegu haiei eskatuko haiena ez den mintzaira erabil dezaten beren liburuetan.

Kontua da, alabaina, mintzatzeko modu hau nagusitu dela eta olio bezala hedatu gainerako euskalki eta hiztun guztien artean, euskara batuaren hautua egiten dutelarik. Horrek ere, ez bakarrik erdarak edo hizkuntza neketan ikasteak, horrek ere uste dut kendu dion hizkerari lehenago zuen kolore goxo hura, lehenago euskalkietan musika soinua bezala nabari zen doinu hura. Baina ez doinu hura ez kolorea ditu euskarak berreskuratuko

honetaz guztiaz hausnarketa jabaldua egiten ez badugu, eritasunaren erremedioa ez baita herrietako txokokerietatik aterako. Txokokeriak txokokerien seinale dira, ez euskara on eta egokiaren seinale. Iduri luke batzuetan euskara gaitz bat hartua dagoela.

Eta honetara ailegaturik, baten batek galdegin dezake, arrazoi guztiarekin, ez ote garen hemen Francisco Laphitz omentzen ari, eta hala bada, zer duen honek ikusteko Arizkunen, nire sorterrian, 1832an sortu zen idazle eredugarri hark egin lanarekin. Ikusiko duzue nola baduen.

Ez dakit nik Laphitz sortu zelarik haren amak, Maria Josefak, zerurat altxatu zituen begiak, Loiolako sainduaren amak Inazio sortu zelarik egin omen zuen bezala, eta gero Bernardo senarrari zerbait erran ote zion. Loiolan gertatu bezalako zerbait, konparazione: “Seme hau ez da agian bertze semeak bezala aterako, eta bere amarekin agian laketuko zaio”. Eta ez dakit hala gertatu zen, inork ere ez baitigu kontatu zer pasatu zen Laphitzen bizitzarekin. Badakigu Baztandik haurrean jin zela hona, Irisarri alderat, eta bistan da utzi dituen testuetan nabariago ikusten ahal dela Irisarriko euskara, Baztangoa baino, amagandik Baztango mintzoko hainbertze ñabardura hartu baditu ere. Gero, Loiolako Inazio eta Frantzisko Xabierrekoaren eredia segitu nahia zenez-edo, urrun joan zen, Hego Ameriketarat. Baina ez dut nire hitzaldia moldatu Laphitzen bizitzaren gainean mintzatzeko.

Idazle trebearen argitasun eta erraztasuna erakutsi zigun Laphitzek: *Bi saindu euskaldunen bizia* izeneko liburuak baditu literatura balio handiak, hori nornahik ikusiko du, eta alde horretatik ez du gaurkotasunik galdu batere. Loiolako eta Xabierreko bi gazteen bizitza egituratzeko modua, narrazio estiloa, historia kontatzeko maisutasuna lehenaldiko eta orainaldiko adizkiak behar bezala trukatur..., anitz gauza erran liteke horren gainean, betiere kontuan izanik ezaugarri horiek lotuago daudela literaturaren ñabardurarekin euskararen zulentasun eta egokierarekin baino. Uste dut ez den behar bezain bat baloratu lan hau alde honetatik. Erreferentzia behar luke izan, nire ustez, euskaraz idatzi nahi duen ororentzat. Mitxelenak ere, bere *Historia de la literatura vasca* lan ezagunean goraiatzen du haren hizkera dotorea, eta dio “narratzaile trebe eta bizia” dela. Nik ere, alde batera utzirik zer den kontatzen duenaren mamia (laudatzen dituen pertsonaien balioak, konparazione, psikologo

batek aztertu beharko lituzke, ez nik), estilo aldetik, irakurriago eta ederrago aurkitzen dut liburua.

Narratzen hasten delarik, iragana hautatzen du, ardura orainaldira igarotzeko, behin narratu nahi duena testuinguruan ongi kokatu ondoren:

“Naierako dukia tropa hetarik baten aitzindari zen. Egun batez gortherat heldu dire Napleseko armadaren berriak eta jakiten dute Loiolako semek han indar handiak egiten dituztela. Iñazio orduan bere bizi funtsgabekoaz ahalgetzen da eta bere oseba Naierako dukia othoizten du zonbait soldado eman ditzon gerlarat heiekin juaiteko. Gerlarat juanez, gerlan bere indarra erakutsiz nahi luke Iñaziok maite duenaren bihotza hobelki hatzeman” (5. or.)

Gure artean gaitzetsi izan da, segur naiz arrazoiarekin, gaztelaniaz “presente histórico” deitzen den narrazio estiloa. Hori ez da, omen, euskararena. Euskarak ez du, nonbait, holako estilorik maite. Horrekin bat heldu naiz ni ere, baina ez naiz gai, egia erran behar baldin badut, horren mugak non paratu behar diren errateko. Ikus dezagun ondoko bertze testu hau:

“Jakintsun handi zen Jainkozko gauzetan, bainan hortan baratzen zen haren jakitate guzia. Zer eginen du beraz? Hogoia eta hamar urthetan hasiko da latinaren ikhasten. Iñazio behar zen lan horri lotzeko; ezik liburuak hastio zituena, ezin ikhus zitzazken: bainan Jainkoaren loriak hala galdatzen baitu, urtheak eta urtheak ez zaizko sobera izanen liburuen erdian” (69. or)

Hor ikusten dugu iraganarekin hasten dela (“jakintasun handi zen”, “baratzen zen”), baina berehala iragan dela idazlea etorkizunera (“zer eginen du”, “hogoia eta hamar urthetan hasiko da”). Ondoko esaldia, ordea, eta beti pasarte berean ari naiz, berriz ere iraganean da (“Iñazio behar zen lan horri lotzeko”). Azkenekoz, berehalaxe segidan, paragrafoa orainaldian eta etorkizunean akitzen du (“...galdatzen baitu”, “urtheak ez zaizko sobera izanen”). Honek erakusten du, ene ustez, narrazio kontu hauetan badirela, izan, ongi aztertu behar ditugun bideak. Baina lehentxeago erran dudan gisan, hauek literatura arazoak dira, euskararenak baino gehiago, eta ez zaituztet arrazoibide hauekin enoatu nahi. Alde bat utziko dut, haatik, gaia.

Nadin itzul istant bat lehen aipatu dudan eta praktikan ibiltzen dugun batuaren eredu horren ezaugarrietara. Erran dut gure artean nagusitu dela, berdin delarik bakoitza gure etxean edo adiskideekin zer euskalkitan mintzo garen, nagusitu dela, diot, eredu bat bakarra, oro har. Noizetik noiz testuren bat agertzen bada ere gainerakoetatik urruntzen dena, arruntean

eskribitzen ditugunak elkarren iduriak dira. Berdin da non sortu garen, non ikasi dugun, zer euskara mota edan dugun etxean, eskribitzeko orduan antzekotasun handiak ditugu gure artean. Beti elkarretarat egiten dugu, hainbertzeraino, non, zail gertatzen baita ikaragarri jakitea zein den bakoitzaren jatorrizko euskalkia, bertzetik ere euskalkiz betea den hizkuntza honetan. On litekeela, adierazi nahi izan dut, batzuetan bihotza eskastu gaituen berdintasun homogeen hori noizbehinka trenkatzea, batasuna bera hautsi gabe horregatik. Ezik batasunak bide bat baino gehiago badu. Eta denak ibili behar dira. Hobeki dugu hori eginik. Hori da hizkuntza aberasteko bidea. Zeren hizkuntza idatzia nekez aberastuko baita funtsean oinarriztat eredu estandarra hartzen badugu eta txokokeria batzuk sartzen han-hemenka, atzenduz aldi berean badirela bertze bide batzuk aski erabilgarriak izan daitezkeenak.

Frantzisko Laphitzek erakusten digu aukeran ditugun bide horietako bat. Ez da Laphitz, inondik ere, den bakarra. Jainkoari eskerrak, eta beharrik hori hala dela, badira eredugarriak diren idazleak mintzo guztietan. Baina hemen, erraz konprenituko denez, Laphitz hartuko dut aztergai. Zein den aberats erakutsi nahi nuke lerro hauetan.

Oroitzen naiz behin zerbaiten programa bat-edo eskuratu zidatela, egitarau bat erdaraz erran nahi dut, haren euskal bertsioa egin niezaien: han erraten zen zerbait egin behar zela asteazkenean, eta nik “asteazkenarekin” itzuli nuen. Norbaitek hots egin zidan: “Aizu! hor ez da egokiago “asteazkena” jartzea?”. Jakina, harentzat ez zegoen desberdintasunik “asteazkena” eta “asteazkenean” hitzen artean. Ez da bakarra: ezik ardura ikusi ditugu denda eta erakusleihoetan “asteazkena itxita” bezalakoak, ez dakigula ongi zer den asteazkenean ixten dena, asteazkena bera edo denda. Bada, hori: “asteazkenarekin” jarri nuela, niretzat aski arrunta den moldea hautatuz. Laphitzek hasieratik ibiltzen du soziatiboa denbora adierazteko, berdin aditz izenekin ere. Hola dio liburuaren lehenbiziko lerroan:

“Ikhustearekin bi Heskualdun, mundua, debrua, eta beren burua garhaiturik, lorios zerurat igaiten, zonbat Heskualdun lehiatuko othe gare heier jarraikitzerat?” (Bi hitz, sarrera)

Eta hauxe da liburuaren azken esaldia:

“Bainan Loiola galtzearekin lurrean, zer arartekoa ez dugu irabazi zeruan?” (251)

Tartean baditu bertze aunitz, zenbait kasutan ez bada argi perpausak denborazkoak edo moduzkoak diren:

"Atzartu zenean hirriskuz kanpo zen. Sukharrak uztearekin eta indarrak itzultzearekin khendu zioten zangoko lothura" (15)
"Iñazio ikhustearekin semea jin zitzaion bururat, eta ustez hura iduri zonbait zen, lothu zitzaion lapharra bezala" (56)
"Berrogoi eta hamahirur egun eman zituen eri, eta sendatzen hastearekin lehengo urhats guziak hartu zituen" (75)
"Jakitearekin bandera bereko soldado zirela, nigarrari eman ziren bozkarioz" (138)
"arrotza ikhustearekin, bozkarioz jauzi egiten du, eta, lasterka jautsirik, Antoniori erraiten dio" (143)
"Heldu zela entzutearekin, jende oste bat juan zitzaion biderat" (207)
"Goarat abian zela jakitearekin, girixtino berriak, errege buruan, milaka juan zitzaizkon, agian beren othoitzez eta nigarrez atxikiko zutela" (222)
"Biharamunean, Iñaziok Laurentz ikhustearekin" (235)
"Bainan Loiola galtzearekin lurrean, zer arartekoa ez dugu irabazi zeruan?" (251)

Holakoak dira nik hemen euskara batuan idazteko eredia aberasteko aldarrikatu nahi nituzkeen bideak. Gehien-gehienek "zortzigarren semea izan zuela ikustean" edo holako zerbait idatziko genuke, hain segurki, eta gutitan pentsatuko genuke aditz izenak ibil ditzakegula, soziatiboan, denborazko perpausen balioarekin. Baina Laphitzek badu bertze bide bat, bertze molde bat ederki sartzen dena batasunaren bidean:

"Zortzi garren seme batez erdi zela ilkhustearekin, doña Marinak zerurat altxatu zituen begiak, gero bere senharrari behatzen ziola erran zion" (1)

Ez al dio honek xarma ematen eredu neutro horri? Ez ote du honek batasun eredu hori aberasten? Eta ez diot nik hau dela ibili behar den bide bakarra, ez: gogora ekarri nahi dut, hau ere ibiltzea komeni dela. Zergatik ez hautatu bide hau ere? Zerentzat ez ibili euskarak, han eta hemen, erakutsian uzten dizkigun hautuak? Zerendako ez izan begiak eta belarriak erne?

Bekatu litzateke EGA azterketa batean izen sintagma datiboan jarri eta adizkia datibo markarik gabe: "eman du lagunari", demagun. Ez da holakorik azaltzen euskaltegietan. Pentsatzekoa da zuzentzailearen begi zorrotza berehala ohartuko zaiola horri, eta kolore gorriarekin markatu. Baina, ongi dakigunez, holakoak aski arruntak dira zenbait euskalkitan. Laphitzek ere usu ibiltzen ditu:

"Frantzian bai eta Spainian ere aitoron seme batek odola zor du herriari" (3)
"Gobernadorea bethi bere buruari lothua zagon eta nihorri ez zen ohartzen" (6)
"Hitzeman zuen Nafarroa sei ilhabeteren buruan itzuliko zuela bere nausi zuzenari Henri Albretekoari" (7)

"Apez baten eskasian gerlako lagun bati kofesatzen da, hiltzerat baloha bezala" (11)

"Gerlako lagun maitea, orai adio behar dugu elgarri erran" (13)

"Premu Jauna, premuari zor dudan errespetu guziarekin erranen darotzut" (17)

"Artetan hau erraiten zuen bere buruari" (21)

"Jauna egia da soineko aberats batzu eman dituzula Mont-Serrateko pobre bati?" (36)

"Ene Aita, erraiten dio Inaziok, zure komentuari ez naiz ardit bat gostako!" (62)

«Jauna, ene soinekoa irriegangarria da, badakit. Bainan gizon gaixo bat hatzeman dut erdi estalia eta ene soinekoaren erdia hari eman dut» (95)

Jakina: gehiegikerietan erortzeko arriskua badugu, baina nik ez dakit zertaz ez ditugun holako itzuliak ere ibiltzen, horrek ere (ez horrek bakarrik) bizitasuna emanen bailioke testuari. Baina beldur baiz, naski, jendea erosoago sentitzen den "zor dio herriari" bezalako forma kanonikoen ibiltzen. Alta, uste dut nik batean "erran dio lagunari" eta bertze batean "erran du lagunari" jartzeak ez liokeen kalterik ekarriko euskarari.

Laphitzek kontatzen digu Inazio Avila alderat bidali zutela, izeba batengana, "zoinak altxatu baitzuen ama baten artarekin" (3). Horiek dira, erlatibo mota horiek, baztertuxeak izan ditugun egiturak, batasuna egiten hasi ginenean ezinka bezala ibiltzen genituenak, gisa batean, non bai baitzirudien baimen eske bezala genbiltzala, ez baikinena atrebitzen erdal egitura horiek, egitura "erromaniko" deitzen genituen horiek, hain arruntak izan direnak euskaldun idazleetan, batasun erduan ibiltzen. Ez da erran beharrik eskubide osoa dugula, eta batzuetan beharra ere, euskarak deusik ere galdu gabetanik horregatik, egitura horien ibiltzeko. Horrek ere ematen dio xarma, kolorea eta indarra hizkuntzari. Eta horrek ere ematen dio aukera eta desberdintasuna, batasunari uko egin gabe, hizkuntza eredu batuari. Badut uste aholku hauek mezutzen zizkigun Frantzisko Laphitzek bere lan ederrean.

Aipatzen ari naizen puntu hauek ezagunak dira, ez naiz horretan batere berezia. Ezagunak dira, bai, eta gramatika batzuetan, ez denetan, aipatuak ere. Gauza bat da, zernahi gisaz, ezagunak izatea, eta bertze bat, aski desberdina, euskara eskribituan hola, laxo-laxo, ibiltzea, eta modu naturalean, nik nahi nukeen moduan, ibiltzea. Hori, naski, bertzerik da. Edo "noski" erran behar nuen hor, eta ez "naski"?

Iparraldean arrunta den genitiboa, absolutiboaren tokia betetzen duela, arin eta erraz ibiltzen du gure idazleak:

"Nafarroko Gobernadorea ene oseba da. Iruñe bidean da zuen gudukatzerat heldu" (12-13)

"Hori ene egitekoa da; zuen egitekoa da niri trunpilo horren nolezpait ekhentzea" (16)

"Lanaren errekiago egiteko barberrak Iñazioren estekatzen hasi ziren" (17)

"Hezuraren phikatzen abiatzean" (18)

"Xede horren haren burutik khentzeko alfer izan ziren othoitzak eta nigarrak" (50)

Aise ohartuko gara azkeneko adibide horretan ez bakarrik duela idazleak genitiboa arruntean akusatiboa ageri den tokian paratu, baizik aditz izena eta haren osagaia bereiz ageri direla ere: "xede hori haren burutik kentzeko" gehienez ere "haren burutik xede horren kentzeko" edo holako zerbait eskribituko genuke, beldur, eta ez hain aise "xede horren haren burutik kentzeko". Ez ote genituzke guk ere noizetik noiz holakoak eskribitu behar gure lanetan? Eni, segurik, arras ontsa zait hori. Badira, pentsatzekoa denez, bertze anitz adibide:

"Nork daki ez othe den Luterren dizipulu gorde bat, gezurrez gure bethatzerat ethorria?" (83)

"Iñazioren etsaiak ez zauden geldirik; ahal guziak egin zituzten Iñaziori bere lagunen khentzeko. Ezin bertzez, azkenean huna zer buru jo zuten" (106)

"Mezaren emaiten ari zen batez, Aita Nikolasek su gar bat ikhusi zion buruaren gainean. Ustez su zuen, laster egin zuen su hiltzerat. Ez zen su lothua Iñazio, haren begithartea zen su garrak bezala argitzen eta distiatzen zuena" (191)

Badakit ongi aski gogoia nola dugun, hala dugula idazten, hala ditugula gure hitzak elkarrekin kateatzen. Ordea, batasun eredu aberatsagoa ezagutu nahia naiz, irakurri nahia naiz, hola, pixkaka, nekea bada neke, emeki bada emeki, gure burua astin dezagun eta denen aitzinean erakutsi euskarak duen edertasuna ez dela pareta estu batzuetan bildu beharrik. Horretarat egin behar genuke, noizetik noiz bederen, aldi txartuan eroriko garen beldurrik izan gabe. Ez dugu den gutxieneko arriskurik horretara, ene ustez. Paregabea da Laphitzen erraztasuna esaldiak egiteko, ardura aditz laguntzaileak estaliz, ez bakarrik emendiozko juntadura egituretan, baina bertzenaz ere. Begira hemen adibide batzuk, zer indarra duten:

"1521an, Maiatzeko egun batez, ximixtaren pare iragaiten da zaldidun bat Iruñako karriketan eta gobernadorearen etxean sartzen" (6)

"nik oinhaze hauk jasaiten ditut gortheko andren begietan deus gal beldurrez" (20)

"Iñazio estakuru bilha zabilan Loiola aldebat uzteko; Loiolan egoitza luzatuz beldur zen anaiak sobera erran" (24)

"Beilariak ezagut beldurrez, Iñazio goizik athera zen Mont-Serratetik" (34)

"Auzo-aphezak pobre haren errana ez nahiz sinhetsi, preso ezarri du ni itzul artean" (36)

"Eta gero, Loiolako izena, ene arbasoer hanbat gostaia, nik zer dretxoaz dabilat oinen pean?" (39)
 "Iñaziok, urgulutana sar beldurrez, bethi gogoan zabiltzan bere bekhatuak" (42)
 "Bera itsu eta nihondik ez argirik heldu" (43)
 "Fedeak erakutsiko daut bidea, Esperantzak emanen hazkurria, Karitateak indarra" (51)
 "Don Juanek khurutze-fika besarkatzen du eta heriotzearaino berekin ekhartzen" (77)
 "Lan borthitz eta soberakin horrek buru guzia zoratu zion eta liburuentzat higuintza berri batez bethe" (79)
 "Iñazio Loiolakoa durduratzen da. Haren zainetan lehengo odoletik bada oraino xorta bat, eta odol hark noizetik noiz irekitzen baitio, aphur bat ixilik egon ondoan galde egileari erraiten dio: «Hobe dugu naski hortan baraturik.»" (94)
 "Kargudun hau bere eginbidetan lazoskoa, billartean ari dela khausitzen du" (117)
 "Iñazio Loiolakoak laster beretu zuen Piarres, bainan Franzizko nihondik ez zezaken bil. Iñazio zonbatenaz amultsuago, Franzizko hanbatenaz bihurriago" (124)
 "hirur egun oso nola iragan zituzten ahamenik jan gabe; nola etzaten ziren kanpoan, zerua atherbe, lurra ohatze" (168)
 "Penitentzia salbagarri bat egin ustez, suian sarthu zuen eskua, eta erretzerat utzi" (236)

Batasun ereduaren baztertutxe ditugu egitura batzuk. Hala, norbaitek "kalean mintzatzen hasi ziren etxe txar bati buruz" eskribitzen badu, berehala pentsatuko dugu etxea dela solasgaia, eta zalantza izango du batek baino gehiagok zer dela eta ote den etxea txarra edo ona, noiz eta Laphitzen testu hau atzematen baitu:

"Jaun gaztea karrika izkin batean jarri zen, etxe txar hari buruz" (85-86)

Badakit ez dela Laphitz idazle bakarria holako egiturak ibiltzen. Baina bera dugu erakustun gaur, eta horregatik ekartzen dut hona haren maisutasuna. Hor berehala ohartzen gara gauza bati, "zerbaiti buruz" horrek bertze adiera bat duela, gure eredu estandarrean ohi ez bezalakoa. Laphitz karrika batean jarriko baitzen etxe txar bati buruz, herriko mutikoen gainean mintzatzen. Gu, ordea, kale batean jartzen gara, etxe txiki baten aurrez aurre, herriko mutikoei buruz hitz egiten. Hona adibideak:

«Harrazu kuraie, diotso Iñaziok, emazu hor gorphutz hil baten gainean ari bazine bezala.» (18)

"Ez premu Jauna ez, ez nau ene gogoak urrunegi eremanen, ez izan ene gainean holako beldurrik" (24)

"bere bekhatuen gainean minki nigar eginez" (33)

"Asko solhas aditu dut zure gainean" (84)

"Zeren gainean mintzo zare gehienik?" (93)

Ez dakit nik zergatik, batasunaren bazterretan beti aditu izan dugu, batzuetan pentsatu ere, ongi hornitutako "etxerako", "etzirako" eta

“lanerako” formak aberatsago-edo direla haien pareko ditugun “etxeko”, “etziko” eta “laneko” bezalako egitura apaletsiak baino. Hainbertzeraino, non nik neronek ere neure etxean ikasiak ere atzendu behar izan baititut batasun bidean, horiek ez zuten-eta, batzuen iduriz, dotoretasun aski eredu landuan. Hala ere, Laphitz ederki konpontzen zen horiekin, eta guk ere ez genuke arazorik izan behar haiez baliatzeko batasunari kalte gehiegi egin gabe:

“Amak beldurra zuen bezala, haur haurretik su gehiago zakarren Iñaziok harmetako liburuetako baino” (2)

Ziprerat jautsi eta berheala, hartu zuen bertze untzi batek, eta Jafarat ereman Agorrilaren azkeneko. Buruilaren lauan Jerusalem zen (61)

“Hamabortz urhe harrarazi ziotzan, eta oiha bero batetarik estomaka gaineko” (64)

“Aski jakinik badut; berriz ethortzen deneko, horra ene izena eta ene egon tokia” (86)

Badugu non ikusi eta non ikasi. Gure eredu estandarrean nagusitu da “zergatik” ibiltzea galderetan, eta horri “-lako” menderagailua daraman adizkiarekin erantzutea, berdin dela hor ageri den kausa edo dena delako horrek zinez kausa adierazten duen edo azalpena bertzerik ez den. Ez ditut ekarriko hona “kaleak bustiak daude, euria egin duelako” eta “euria egin du, kaleak bustiak daudelako” perpausek erakusten diguten paradoxa. Ez naiz horretaz ari orain. Baina begira: Laphitzen testuan “zergatik”, “zerentzat”, “zeren”, “zertarik” eta “zertaz” ikusiko ditugu gure “zergatik” soil horren tokian. Eta erantzunean “ezik” lokailua arrunta da. Zer esan ez “bait-“ eta “-lakotz” menderagailuen gainean. Horiek arruntak dira, ez dagoela batere argi bien arteko desberdintasuna, bigarrena ere aski azalpenezkoa denez:

“Migel Nabarrok Zabier maite zuen, batetik maithagarria zelakotz, bertzetik zorren estaltzen laguntzen zuelakotz” (132)

“Bere lagunere aita on baten solhasak atxiki ondoan, eta Piarres, aphez zelakotz, buruzagitzat utzi ondoan, oinez abiatu zen Heskual herrirat” (140)

Hauek dira hautatu ditudan bertze adibide batzuk:

“Frantses armadako aitzindariak miresten dute hoinbertze kuraie eta holako gerlaria zeren ez den Frantsesa deithorutzen dute” (11)

“Zerentzat ez dut eginen sailduak egin dutena?” (21)

“Mahometanoa ahal zare? hala dio ezik zure arropak” (30)

«Ah! zuk saildua galdatzen duzu; hemen ezik hala deitzen dugu” (104)

«Haur huntaz irri egiten duzue? gaizki hori; ezik itxuxia badu ere gorphutza, ederra du arima, eta egun guzietz edertuz juaen zaio. Apheztuko da Martin, eta denborarekin herria ohoratuko du bere berthutez eta obrez.» (154)

“Ez, Jazinto maitea, ez; zertarik iduritu zaizu etsitu dudala?” (208)

“Bainan nihor ez da zure entzuterat ethorriko. Ez duzu zeren has” (150)

Gure “etxe asko” horren ordez arruntak ditu Laphitzek arras “asko lekuetan” (4), “asko pobreren” (32) eta “anhitz haurren” (77) bezalakoak, zenbatzailea izenaren aitzinetik hartzen dutenak. Eta, jakina, aditz nagusiaren eta laguntzailearen arteko ordena aldatzea arrunta da ere:

“Ez nau oinhazeak izitzen, maingu gelditzeak nau izitzen” (17)

Bazekien, bai, Laphitzek egun hala-holako euskaran ibiltzen dugun “abiadura handiko tren” zerbait izatekotan “lastertasun handikoa” dela:

“Entzunik izurritea baratuxe dela Barzelonan, Barzelonerateko abiadura hartzen du, handik urez Lur Saindurat juaiteko” (50)

Baina egin dezadan hemen geldialdia. Badira egin nitzakeen bertze hainbertze ohar. Baina aski da gaurko. Hitzaldi hau antolatzen eta taxutzen hasi nintzelarik, ez nekien, egia erran behar baldin badut, nondik heldu. Banekien eman nahi nuen mezua zein zen, banekien zer mezutu nahi nuen (Laphitzen hitzak ibiltzeko), baina ez nuen nahi betiko azterketa egin, jendeak holakoetan aspertuxe akitzen baitu. Hartako aukeratu dut bide bikoitz hau: espresuki adierazi dut batzuetan, jatorrizko adibideak erabiliz, nolakoak ziren Laphitzen euskararen ezaugarriak, haren testuan sartzea egin ondoren. Baina, bertzetik, diskurtsoa bera antolatu dut halako moduan non saiatu bainaiz diskurtsoaren barnean zuzenean sartzan batasuna bertze modu batera ulertzeko ereduaren anitz ñabardura. Gure “atea giltzarekin itxi” ilupa horretatik (ez berez ilupa, baizik ezintasunean bakarra egitera iritsi baikara) pasa gaitezen “atea giltzatzer”, “ateari giltza ematera” edo “atea gakotzera”. Hain segur ere, Laphitzek berak aise hobeki eginen zuen lan hau, maisutasun aparta baitzuen hizkuntzaren ibilerarekin. Uste dut badugun non ikasi, eta zer. Hori dela eta, azkentsura ailegaturik, “munduari erakusteko deusetako ez denik ez dela” erran zuen haren hitzekin akituko dut mintzaldia, ikus dezagun zein polikino lotzen zituen hitzak:

Orai artean distiatzen zuen haren buruak, orai ez da orraztatzen ere. Orai artean hein ederrean zagokan bizarra, orai nola nahi uzten du. Orai artean xuri ziren haren eskuak, garbi haren azkazailak, orai ez diote behatze bat ere emaiten. Orai artean gortheiko mintzaira zuen, orai jende xehearen mintzaira. Orai artean asko muthil bazituen, bera jartzen da orai erien muthil. Erien zauriak garbitzen eta lotzen ditu, eta naturalezak arrangurarik egiten badio, belhauniko jartzen da erien oinetan eta heien zaurier musu emaiten diote. Ez da hortan baratzen; orai artean athorra mehea ekharri du, orai zilizio garratz bat. Belhar luze eta latz batzuez egiten du

gerriko bat, larru arrasean ezartzen duena. Azotea hartzen du egunean hiruretan. Ogirik beltzena janharitzat; ogi hura athez athe eskatzen du bere urguluaren zaphatzeko 37

Eska dezagun guk ere ogia, eta horni gaitezen, euskalkien aberastasuna erakusten diguten ate horietan. Segur naiz, hau egin dugunean, euskara milatan bortitzago izanen dela, eta gure eredu estandarra hanbatenez ederrago zenbatenez mintzaira guztiak, ez nolana, bistan da, ibiliago.

Pello Salaburu
Irisarrin, 2005-07-21